

КАШТАЧИЛИК САНЪАТИ – ХАЛҚИМИЗНИНГ ЎЛМАС ҚАДРИЯТИ.

*Наманган вилояти тарихи ва маданияти
давлат музейи илмий ходими: З. Мамадалиева*

Каштачилик – Ўзбекистон амалий-безак санъати турлари орасида энг қадимийси ҳисобланади. Ўзбек кашталари ноёблиги, гўзаллиги, безак-нақшлари ва техник усулларининг кўплиги билан ажралиб туради.

Каштачилик асосан савдо-ҳунармандчилик шаҳарларида ва йирик қишлоқларда ҳамда Ўзбекистоннинг қадимий деҳқончилик маданияти марказларида (Хоразмдан ташқари) кенг тарқалиб келган. XIX асрда Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Нурота, Шаҳрисабз, Фарғона каби катта-катта каштачилик марказлари бўлган. Мазкур каштачилик мактабида либосларга тикилган кашталар алоҳида аҳамиятга эга. Шунингдек, ушбу мактабларда ўзига хос услуб ва ранглар мутаносиблиги мавжуд бўлиб, мамлакатимиз ҳудудида мавжуд каштачилик мактаблари жуда бой тарихий-ижтимоий, фалсафий-рамзий ҳамда амалий санъатнинг ранг-баранг кўриниши билан алоҳида ўрин тутади.

Пиру бадавлат момоларимиздан бизга мерос бўлиб келаётган амалий безак турларининг энг қадимий ва кенг тарқалган тури каштачиликдир. Ҳар бир қатим ипакка жон бахшида этиб, дил туйғуларини гўё бежирим гуллар жилосига улаб, кўз-кўз этаётган қиз-жувонларнинг нозик бармоқлари чиндан-да мўъжиза яратмоқда. Ҳа, халқнинг ҳаёти ва урф-одатлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган бу санъат тури кўли гул чеварлар томонидан асрлар оша янада сайқалланиб келинмоқда.

Халқ каштачилигини ўзига хос санъат, ҳунар сифатида ўрганиш эса ҳозирги замон талабларидан биридир.

“Умрбоқий мерос” Ўзбекистон маданияти ва санъати тарғибот марказининг асосий мақсад ва вазифаларидан бири – Ўзбекистон номоддий маданий меросини муҳофаза қилиш, сақлаш, амалий ва тасвирий санъатни ўрганиш, таҳлил қилиш, ривожлантириш ва келгуси авлодларга етказишда кўмаклашишдан иборат.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш мақсадида марказ 2019 йил май ойида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги ЮНЕСКО ишлари бўйича Миллий комиссияга расмий хат орқали Ўзбекистон “Каштачилик санъати”ни ЮНЕСКОнинг Инсоният номоддий маданий мерослари репрезентатив рўйхатига киритиш тўғрисидаги таклифини берди. Бу таклиф Миллий комиссия томонидан қўллаб-қувватланди.

Ҳар бир халқнинг ўзига хос урф-одатлари ва хусусиятлари бўлади. Чунончи, украин халқ нақшларида кўпроқ кунгабоқар, хўрса, куш, буғдой ва бошқа нарсаларнинг кўринишлари акс этса, қирғиз ва қозоқ нақшларида эса шохли ҳайвонлар ва уларнинг шохлари, ўтовлар тасвир чизилади. Тожик халқ нақшларида

лола, бодом, ҳар хил гуллар; туркман халқ нақшларида эса эчки калласи, узум танаси, қушлар кўп тасвирланса, ўзбек халқ нақшларида эса типик элементлар сифатида япроқ, гул, ғунча, куртак, лола, қалампир, анор, анор барги, нок, кўп баргли гул ва бошқалар ифодаланади. Аппликация – лотинча ёпиштириш деган маънони билдириб, газлама қоғоз ва бошқа тикиш йўли билан безаш демак. Аппликация каштадўзликни махсус тури бўлиб, у ўзига хос технологияга эга. Асосий матога рангдор мато парчасини, чарм ва бошқаларни қадаб, атрофи чокланади.

Аппликацияда кўпинча чизма чоклардан фойдаланилади. Каштанинг бу тури Ўзбекистонда яхши ривожланган. Ҳозирги вақтда кўпинча болалар пальтоларига, кўйлакларига, бош кийимларига ҳар хил қуш, мева, гул ва ҳайвонлар тасвири аппликация усулида чокланади. Айрим ҳолларда аёлларнинг кийимлари шу усулда безатиляпти. Архитектурада ва бирор буюмни безашда аппликация усулидан кенг фойдаланиб келинмоқда.

Ўрта Осиёда каштачилик санъати кенг тарқалган бўлиб, оилада ҳар бир аёл кашта тикишни билиши шарт бўлган. Шунинг учун ҳар бир оила ўзи учун кирпеч, сўзана, дорпеч, ойнахалта, чойхалта ва бошқаларни ўзлари тайёрлаган. Безак буюмларининг тури жуда кўп, масалан, сўзана, кирпеч, чойшаб, ойнахалта, чойхалта, зардевор, палак, гуокўрпа, дорпеч, бугжом, парда, белбоғ, такяпуш (ёстик устига ёпиладиган), дўппи, кўйлак, дастрўмол, ҳамён, жойнамоз, сўмка, нимча, маҳси-кавуш, халтача ва бошқалар бадиий дид билан матоларга тикилган. Кейинчалик сатин, шойи бахмалга тикиладиган бўлди.

Жойнамоз – ерга солиб, устида намоз ўқийдиган тушама. Ислом динига эътиқод қилувчилар ишлатишади. У ибодат вақтида кишини бу дунёдан ажратувчи омил деб тасаввур қилинади. Жойнамоз ҳар хил матодан тайёрланиб, унинг уч томони меҳроб шаклида тикилган бўлиб, ундан масжид, мадраса ва уйларда фойдаланилади. У турли ўлчамда бўлади. Ибодатни қанда қилмаслик учун бошқа нарсалардан фойдаланиш мумкин. Масалан, чопон, кийикча, шолча кабилардан, чунки улар диний нуқтаи назардан пок ҳисобланади. Жойнамоз каштачиликда чиройли қилиб безатилган бўлади.

Зардевор – уй жиҳози. У сидирға шойи, бахмал, сатинга кашта тикиб безатилган бадиий буюм. Зардевор ўзбек ҳамда тожикларда янги тушган келиннинг уйига, шафтига ёки деворига илиб қўйилади. У зар ип ёки ипак ҳажмли бўлиб, эни 40-70 см, узунлиги мўлжалланган уйнинг деворига мослаб тикилади.

Палак – деворларга илинадиган энг йирик, энг қиммат безак буюмларидан бири. Палакда осмон ва тўлин ой акс эттирилади. У қадимда оқ ва малла бўзга кашта тикиб тайёрланган. У сўзанадан гулларининг йириклиги, заминга ҳам кашта қопланиши билан фарқ қилади. Палакнинг ўртасида йирик ой тасвири қизил қирмизи, пушти ипак билан кашталанади ва атрофи жуда чиройли қилиб қалампир элементлари

қўлланилади. Палакда қирқтача ойни тасвирлаш мумкин. Шунинг учун ойнинг сонига қараб олти ойли палак, ўн икки ойли палак, ҳаттоки катта уйлар учун қирк ойли палак тикилгани бизга маълум. Ойлар турли ранглар билан бир неча хил тасвирланган. Машҳур каштадўзлар баъзида ойни ажойиб нақшлар билан безаб, ўз маҳоратларини намоён этганлар. Агар ойнинг ичи сидирға рангда ифодаланган бўлса, уни ойпалак, агар нақшли бўлса, гулпанак ва ҳоказо номлари билан юритилади. Кейинги вақтларда палакни қўлда тикишга катта аҳамият берилмоқда.

Кирпеч – кирпуш, токчага тахлаб қўйилган кийим-кечак устидан ёки деворни вертикал бўш жойларига илиб, уйни безатиб туриши учун ишлатиладиган бадиий буюм. Кирпеч кашталари қўлда ёки машинада тикилади. Кирпеч қўлда илма кашта билан безалади. У кийим-кечакни чангдан сақлайди ва уйни безаб туради. Одатда, палакка ўхшатиб тикилган кирпечпалак деб юритилади. Бу тури ҳам кенг ишлатилади.

Сўзана – форсча сўзана деб ҳам юритилади. Игна билан тикилган деган маънони беради. Сўзана матога кашта тикиб тайёрланган бадиий буюм бўлиб, хонани безатиш учун деворга илиб қўйилади. У сатин, бахмал, шойи ва бошқа матоларга кашта тикиб тайёрланади. У ўзига хос бадиий кўринишга эга. Матонинг рангидан устарамиз кашта замин сифатида фойдаланадилар. Шунинг учун палакдан фарқ қилади. Сўзана ҳар бир хонадонда бўлган, чунки ҳар бир қиз турмушга чиқишдан олдин ўзи учун сўзана тайёрлаган. Сўзана келинларнинг сепи ҳисобланган.

Камбағал оилада сўзанани малла, оқ бўздан, бадавлатларида эса шойидан, бахмалдан тикишган. Сўзана учун композицион жойлашган ўсимликсимон нақшлардан фойдаланилади. Сўзана ўртасида кўпинча доирасимон гул тикилиб, атрофи гулдор исломий нақшлар билан безатилади. Сўзана тикиш жуда қадимдан ривожланган бўлиб, XIX асргача бўлган сўзаналар сақланмаган. Фақат XIX асрга оид Самарқанд, Бойсун, Бухоро, Нурота, Фарғона, Ўратепа, Шаҳрисабз, Тошкент ва бошқа жойлардаги сўзана турларидан намуналар бор. Санъатнинг бу тури, айниқса, Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудларида қадимдан кенг тарқалган. XX асрнинг 40-йилларидан бошлаб, сўзана машинада тикилиб келинмоқда.

Чойшаб – форсча-тожикча руйжо – тун чодир деган маънони билдиради. Чойшаб асосан, тахмонга тутиш, ётганда ёпиниш учун тўшак устига тўшалади. Тўшак устидан ёзиладиган чойшаб кам каштали оқ суруп, тахмонга тутиладиган сатин, шойи, бахмал ва бошқалардан тикилади. Ҳозирги вақтда чойшабдан сўзана каби бадиий буюм сифатида ҳам фойдаланиб келинмоқда.

Ўқувчиларнинг амалий санъатга бўлган қизиқишлари атрофлича ўрганилди ҳамда уларнинг бу қизиқишларини орттиришга қаратилган тадбирлар тизими ишлаб чиқилди.

Ўқувчилар ўзбек халқ амалий санъатининг асосини каштачилик ташкил этиши, кадимги Шарқ меъморчилик санъатининг бетакрор композициялари, ганч, ёғоч ўймакорлиги ва амалий санъатнинг бошқа турларида кашта композициялари ўзининг чиройи, гўзаллиги ва нафислиги билан бутун дунёга машҳурлиги ҳақидаги маълумотларга эга бўладилар.

Каштачиликнинг асосий тамойиллари – уйғунлик, мутаносиблик, колорит ва усулларнинг вужудга келиши тарихи ва уларнинг аҳамияти билан танишадилар. Каштачилик анъаналари (санъатнинг ана шу турини ўргатиш методлари сифатида ҳам), унда рангнинг табиий жилоси, бежирим шакли, олий намуналари бой ижодий фантазияси ҳақидаги билим, кўникма ва малакаларга эга бўладилар.

Ўқувчиларнинг амалий ва бадиий безак санъатига бўлган қизиқишларини ривожлантиришда қуйидаги тавсияларни ошириш мақсадга мувофиқ: умумтаълим мактабларининг ДТСлари, намунавий ўқув режалари ва дастурларида таълим олувчиларга амалий ва бадиий безак санъатини ўргатишнинг турли усуллари, ўқитишнинг самарали йўллари ривожлантириш тўғрисида маълумот бериш; амалий ва бадиий безак санъатидан дарс берувчи мутахассис ўқитувчиларнинг касбий билимлари бўйича ахборот технологиялари асосида малака оширишини ташкил этиш; республикада тасвирий ва амалий санъат турлари бўйича турли танловларнинг юқори савияда ўтказилишини ва уларда талабаларнинг иштирокини таъминлаш лозим.

Умумтаълим мактабларида миллий қадриятларимиз ўқувчининг фаолиятини тўғри ташкил этишда, оиладаги ижодий муҳит, ёшларни ота-боболаримиздан мерос бўлиб келган ўзбек халқ амалий санъатининг ҳақиқий давомчилари қилиб тарбиялашда, ҳаётга тўғри йўналтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Зеро, бугун ҳеч кимга сир эмаски, биз яшаётган ХХІ аср – интеллектуал бойлик ҳукмронлик қиладиган аср. Кимки бу ҳақиқатни ўз вақтида англаб олмаса, интеллектуал бойликка интилиш ҳар қайси миллат ва давлат учун кундалик ҳаёт мазмунига айланмаса, бундай давлат жаҳон тараққиёти йўлида четда қолиб кетиши муқаррар.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.“Маънавият-асосий тушунчалар луғати”-Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, Тошкент 2016 – йил нашри.
- 2.“Гулистон”-ижтимоий-сиёсий, илмий-бадиий, маданий-маърифий Журнал- 2021-йил сони.
- 3.”Мозийдан садо”-илмий-амалий, маънавий-маърифий журнал. 2024 йил.